

1964'TE SINIR DIŞI EDİLEN YUNAN UYRUKLU RUMLARIN YUNANİSTAN'DA YAŞADIKLARI KİMLİK KRİZİ

The Identity Crisis Experienced By Greek Nationals Deported in 1964 in Greece

Hilal İşçi Yiğit

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul/Türkiye
hilal.isci.yigit@gmail.com

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 04.09.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 18.10.2025

Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2025

DOI: 10.71096/cakutad.1777889

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Hakem / Çift Kör Hakem

Double anonymized - Two External

Atıf | Citation

İşçi Yiğit, H. (2025). 1964'te Sınır Dışı Edilen Yunan Uyruklu Rumların Yunanistan'da Yaşadıkları Kimlik Krizi. *ÇAKÜTAD*, 5 (2), s. 116-128.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve yazarının sorumluluğunda olduğu beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Etik Kurul İzni | Ethics Committee Permission

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır.

Ethics committee permission is not required for this study. No research has been conducted on any living creature (human or animal).

Finansman ve Çatışma Beyanı | Grant Support and Conflict of Interest

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması olmadığını ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

The author of the article declares that there is no financial conflict of interest with any institution, organization, or person related to this study and that there is no conflict of interest between the authors.

Yazar Beyanı/ Author's Statement:

Bu makale, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında Prof. Dr. Vahdettin ENGİN danışmanlığında yürütülen Hilal İŞÇİ YİĞİT tarafından hazırlanan "İki Darbe Arasında Türk-Yunan İlişkileri 1960-1980" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

This article is based on the PhD thesis titled "Turkish-Greek Relations Between Two Coups (1960-1980)" prepared by Hilal İŞÇİ YİĞİT under the supervision of Prof. Dr. Vahdettin ENGİN at the Department of the History of the Revolution and Atatürk's Principles, Institute of Turkic Studies, Marmara University.

Öz

Bu çalışma, 1964 yılında Türkiye'den sınır dışı edilen Yunan uyruklu Rumların Yunanistan'da karşılaştıkları ayrımcılığı ve kimlik temelli dışlanmayı incelemektedir. Atatürk döneminde 1930'da Yunanistan'la imzalanmış olan İkamet, Ticaret ve Seyrüsefa Antlaşması'nın feshedilmesi neticesinde 1964 yılında Türkiye'den Yunan uyruklu Rumlar sınır dışı edildiler. Sınır dışı edilen Yunan uyruklu Rumlar; Yunanistan'a göç ettiklerinde çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel zorluklarla karşılaştılar. Bu bireyler, Osmanlı'dan beri İstanbul'da yaşayan, genellikle kentli ve eğitilmiş bir azınlığı temsil ediyordu. Bu açıdan çoğunluğu İstanbul'dan giden Rumlar; aksanları, alışkanlıkları ve şehirli yaşam tarzlarıyla Yunanistan'ın yerel halkından farklıydı. Bu fark, onları sosyal hayatın ve iş gücünün dışına iten bir ayrımcılığa dönüştü. Türkiye'den ayrıldıktan sonra Rumlar yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda derin bir psikolojik travma yaşadılar. Çünkü Yunanistan'a vardıklarında bekledikleri sıcak karşılamayı bulamadılar. Yunanistan'daki yerel halk, bu göçmenleri "Tourkosporoi" (Türk dölü), "Türk tohumu" ve "Türkleşmiş Rumlar" gibi ifadelerle nitelendirerek ötekileştirdi. Kimlik ikilemi yaşayan bu bireyler ne tam anlamıyla Yunan toplumuna entegre olabildiler ne de eski vatanlarıyla bağlarını sürdürebildiler. Türkiye'de eğitilmiş ve varlıklı olan birçok kişi, Yunanistan'da iş bulmakta zorlandı. Yunan Devleti ise bu göçmenlerin entegrasyonu için gerekli politikalar geliştirmekte yetersiz kaldı. Bu da İstanbul Rumlarının hem Türkiye'de hem de Yunanistan'da "yabancı" sayılmalarına neden oldu. Bu durum, göçmenlerin sosyal dışlanma yaşamasına ve kuşaklar boyunca süren bir kimlik krizine yol açtı. Yunanistan hükümetinin entegrasyon politikalarının sınırlı oluşu da bunda etkeni. Sonuç olarak, 1964 göçü yalnızca fiziksel bir yer değişimi değil, aynı zamanda bireylerin kimlik, aidiyet ve vatandaşlık algılarında derin bir kırılma yaratmıştır. Yunanistan'a göç eden Rumlar, iki ülke arasında sıkışmış bir diaspora kimliği geliştirirken, devlet politikalarının ve toplumsal tutumların entegrasyon sürecinde belirleyici olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yunan uyruklu Rumlar, Tourkosporoi, İstanbul Rumları, Türk-Yunan ilişkileri, Kimlik krizi.

Abstract

This study examines the discrimination and identity-based exclusion faced in Greece by Greeks deported from Türkiye in 1964. Following the annulment of the Residence, Trade, and Navigation Agreement signed with Greece in 1930 during Atatürk's era, Greeks of Greek nationality were excluded from Türkiye in 1964. The deported Greeks faced various socioeconomic and other difficulties upon their migration to Greece. These individuals represented a largely urban and educated minority that had lived in Istanbul since the Ottoman era. In this respect, the majority of Greeks, who came from Istanbul, differed from the local population in their accents, emerging urban lifestyles, and their distinct social life and workforce. However, this difference, coupled with the strength of their work force, translated into discrimination. After leaving Türkiye, the Greeks suffered not only physical but also profound psychological trauma, as they were not warmly welcomed upon arrival in Greece. The local population in Greece ostracized and marginalized these immigrants, viewing them as "Tourkosporoi" (Turkish offspring), "Turkish seeds" or "Turkified Greeks." These individuals, experiencing identity dilemmas, were neither fully integrated into Greek society nor able to maintain ties with their former homeland. Many educated and wealthy individuals in Turkey struggled to find employment in Greece. The Greek state, however, failed to develop adequate policies for the integration of these immigrants. This resulted in the Istanbul Greeks being considered "foreigners" in both Turkey and Greece. This led to the immigrants social exclusion and an identity crisis that lasted for generations. The limited integration policies of the Greek government were also a contributing factor. Ultimately, the 1964 migration was not only a physical displacement but also a profound rupture in individuals' sense of identity, belonging, and citizenship. While the Greeks who immigrated to Greece developed a diaspora identity stuck between the two countries, state policies and social attitudes were seen to be decisive in the integration process.

Keywords: Greek nationals, Tourkosporoi, Istanbul Greeks, Turkish-Greek relations, Identity crisis.

Giriş:

Yunanistan'da yapılan 1928 seçimleriyle Eleftherios Venizelos, Başbakan seçilmiştir (Altan Özer, 2019, s. 11). Tarihi gerilimleri geride bırakarak savaşlardan yorgun düşen ülkesini toparlamak isteyen Venizelos, Türkiye ile barışçıl bir komşuluk ilişkisi kurmak istemiştir. Bu doğrultuda Türk mevkidaşı İsmet İnönü'ye 30 Ağustos 1928'de bir mektup göndererek Türkiye ile Yunanistan arasında karşılıklı dostluğa dayanan, iki ülkenin de çıkarlarını koruyabilecek adımlar atılabileceğine inandığını belirtmiştir (Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκελος: 050-81). İsmet İnönü ise Venizelos'a bir mektup göndermiş ve Türk-Yunan ilişkilerinde barışın tesis edileceği bir dönemin başladığına inandığını ifade etmiştir (Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκελος: 050-82-83). Böylelikle İsmet İnönü de Venizelos'un uzattığı zeytin dalına karşılık vermiştir. Yine bu dönemde Venizelos Türk-Yunan ilişkileriyle ilgili olarak şunları söylemiştir: *"Öldükten sonra geride bırakacağım en büyük siyasi eserdir."* (Altan Özer, 2019, s. 12) 1930'lu yıllarda iki komşu ülke arasında başlayan dostluk rüzgarlarının en büyük nişanesi ise Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Atatürk'ü 1930 yılında Nobel Barış ödülüne aday göstermesiyle gerçekleşmiştir (Clogg, 1997, s. 135-136). Venizelos'un Türk diplomasisinde bıraktığı ılımlı etkiler, nüfus mübadelesinden kalan sorunların çözülebileceğine dair bir izlenim bırakmıştır. Bu maksatla Türkiye ve Yunanistan arasında 10 Haziran 1930'da Ankara Antlaşması imzalanmıştır (İşçi Yiğit, 2025, s. 103). 1930 yılının Ekim ayına gelindiğinde Venizelos Ankara'ya gelmiş, Türk mevkidaşı İnönü'nün daveti üzerine gerçekleştirdiği bu ziyaret esnasında İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nı imzalamıştır. Venizelos bu antlaşmayla yalnızca 1930'lu yıllardaki Türk-Yunan ilişkilerine yön vermekle kalmamış, aynı zamanda Türkiye'de yaşayan Yunan uyruklu Rumların da hak ve kazanımlarını hatta geleceğini şekillendirmiştir (TTK Arşivi, OFS koleksiyonu, 51/106). Nitekim Türkiye'de yaşayan Yunan uyruklu Rumlara birtakım ayrıcalıklar tanıyan bu antlaşma, Yunanistan'la yaşanan Kıbrıs meselesinin getirdiği çözümsüzlük sürecinden ötürü Türkiye'de 1960 yıllara gelindiğinde tartışılmaya başlamıştır.

1. İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın Feshedilmesi

Türkiye ve Yunanistan arasında 1930'da imzalanmış olan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması, Yunan uyruklu Rumlara yerleşme, çalışma ve serbest dolaşım gibi birtakım ayrıcalıklar tanımıştır (Akar, 2012, s. 169). 1964 yılına gelindiğinde Yunanistan'la Kıbrıs meselesinden ötürü yaşanan gerginlik ve Yunan hükümetinin çözüme yanaşmayan tavrı neticesinde Başbakan İnönü, diplomatik bir hamle yaparak Yunanistan'la olan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nı feshetmiştir (The Times, 18 Mart 1964). 16 Mart 1964 tarihinde feshedilen söz konusu antlaşma, 16 Eylül'de ise tamamen yürürlükten kaldırılmıştır. Böylelikle Türkiye'de yaşayan Yunan uyruklu Rumlar; yerleşme, bazı vergilerden muaf olma, askerlik hizmetinden muafiyet, demir yolu ulaşımında indirim hakkı ve ticari şirket kurma gibi hakların tamamından men edilmişlerdir (Ulus, 16 Eylül 1964). Bu antlaşmanın Türkiye tarafından feshedilmesi, bilhassa İstanbul'da yaşayan Rum halkını endişeye sürüklemiştir (The Times, 18 Mart 1964). Aslına bakılırsa bu süreç, yalnızca Rumlar üzerinde değil aynı zamanda Türkiye'deki diğer azınlıklar üzerinde de güvensizliğe ve paniğe yol açmıştır. Türkiye'den Yunan uyruklu Rumların sınır dışı edilmesi kararı üzerine, Ermeniler de sınır dışı edilme endişesi yaşadıklarından Batman'a bağlı olan 88 kişilik nüfuslu Ermeni köyü olan Acar'da halkın toplu halde İslamiyeti kabul etmesi, bu dönemin en dikkat çekici hadiselerindedir. Bir başka dikkat çekici olay ise İzmir'de yaşayan Rum bir kadının 24 Mart 1964'te İslamiyeti kabul etmesiyle gerçekleşmiştir (Akşam, 25 Mart 1964).

Yunan uyruklu Rumların Türkiye'den sınır dışı edilmesi kararı, sınır dışı edileceklerin mallarına ne olacağı konusunda bir belirsizlik meydana getirmiştir. Bu belirsizliği gidermek amacıyla Maliye Bakanlığı Yunan uyruklu Rumların hesaplarının bulunduğu bankalardan bilgi alarak 7 Mayıs 1964'te bu hesapların bloke edilmesini sağlamıştır (Akgönül, İstanbul, 2021, s. 271). 1930 Antlaşması'nın feshedilmesine bağlı olarak Yunan uyruklu iş adamlarının ortağı olduğu 101 şirket kapatılmıştır. 1964 yılı istatistiklerine göre, İstanbul'da yaşayan Yunan uyruklu Rumların serveti 500 milyon Amerikan doları olarak belirlenmiştir (Alexandris, 2019, s. 148).

İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın yürürlükten kaldırılmasının ardından Yunan uyruklu olan 8 Rum iş adamının 15 gün içerisinde sınır dışı edilmesi kararı çıkmıştır (Koçoğlu, 2008, s. 114). Türkiye'nin bu antlaşmayı feshetmesiyle 12 bin Rum'un ülkeden ayrılması beklenmiştir (Vamvouri-Vassilis Messis, 2019, s. 205). Ancak beklenenden çok daha fazla Rum Türkiye'den ayrılmıştır. Çünkü Yunan uyruklu Rumların bir kısmı Türk uyruklu Rumlarla evlenip aile kurmuştur. Dolayısıyla Yunan uyruklu bir babanın ülkeden ayrılıp gitmesi ve ailenin geri kalanının Türkiye'de kalması ailelerin parçalanmasına neden olacağından ailenin Türk uyruklu olan üyeleri de gitmek zorunda kalmıştır (Τον τόπο που γεννήθηκες δεν θα τον ξεχάσεις ποτέ, 2004, s. 19). Sınır dışı edilen ilk grubu 50 ile 60 yaş arasındaki Rum iş adamları oluşturmuştur (Koçoğlu, s. 114). Sınır dışı edilenler; Türkiye'nin aleyhine faaliyetlerde bulunmak, Kıbrıs'taki Rum terör örgütüne para göndermek, feshedilmiş Helen birliği üyesi olmak gibi suçları işlediklerini kabul ederek Türkiye'den ayrılıyorlardı (Alexandris, 1992, s. 284). Türk uyruklu olan 70 bin civarı Rum'un ise sınır dışı edilmeyeceği ifade edilse de Yunan uyruklu olanlarla yapılan evliliklerden ötürü bunların da bir kısmı Türkiye'den ayrılmıştır. (The Times, 18 Mart 1964).

Fotoğraf 1: Türkiye'den sınır dışı edilen Rumlar Yunanistan'a giderken

Türkiye'nin Yunan uyruklularını sınır dışı etme kararı, Yunan basınında tepkiye neden olmuştur. Atina basınına önemli gazetelerinden biri olan Ta Nea, 1930 Antlaşması'nın feshedilmesini Türk-Yunan ilişkilerinin dinamitlenmesi olarak değerlendirmiştir. Atina basını antlaşmanın Türki-

ye tarafından tek taraflı feshinin Kıbrıs meselesi konusunda bir baskı aracı olduğunu ileri sürmüştür. Yunan gazeteci Kiriakidis tarafından To Vima gazetesinde kaleme alınan bir yazıda, Türk-Yunan ilişkilerindeki dostluk emarelerinin kâğıt üzerinde de olsa son kalıntısının 1930 Antlaşması'nın feshiyle yıkıldığını belirtmiştir. Ayrıca Kiriakidis To Vima gazetesindeki söz konusu yazısında İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın feshinin Atatürk'ün ve Venizelos'un kemiklerini sızlattığını, iki devlet adamının oluşturduğu barışçı diplomatik ilişkilerin bittiğini ifade etmiştir (BCA, Başbakanlık özel kalem müdürlüğü, 30-1-0-0/71-453-10, 01.06.1964). Türkiye'deki Rumların sesi olan ve Rumca yayın yapan Apoyevmatini gazetesinde Yunan hukukçu Nikolaos Sarris, İkamet, Ticaret, Seyrisefain Antlaşması'nın 1930'da imzalanmış olan Ankara Antlaşması'na dayanması dolayısıyla Yunan uyruklu Rumların bir sıkıntı yaşamayacağına dair bir görüş öne sürerek Rum halkını telkin etmeye çalışmıştır (*Απογευματινή*, 19 Μαατίου 1964). Yine bir başka Yunan gazetesi Akropolis, söz konusu antlaşmanın feshini Türkiye'nin Kıbrıs konusunda Yunanistan'ı dize getirmek amacıyla yaptığı bir hamle olduğunu öne sürmüştür (BCA, Başbakanlık özel kalem müdürlüğü, 30-1-0-0/71-453-10, 01.06.1964).

Türkiye'nin Yunan uyruklu Rumları sınır dışı etme kararına Yunanistan Başbakanı tepki göstermiş ve "*İstanbul Rumlarını kurtarınız.*" diyerek dünya nezdinde Rumlardan yana bir kamuoyu gücü oluşturmak istemiştir. Buna en büyük tepki ise Türk basınının önemli simalarından olan Falih Rıfki Atay'dan gelmiştir. Atay, söz konusu durumu küstahça bulmuş ve iki ülke ilişkilerinin bozulmasına bağlı olarak bu antlaşmanın feshedildiğini ve Yunan vatandaşı olan Rumlara verilen ayrıcalıkların sona erdirildiğini ifade etmiştir (Dünya, 23 Temmuz 1964). Türkiye'de 1960'lı yıllarda en büyük azınlık grubunu oluşturan Rum nüfusu, Yunan uyrukluların sınır dışı edilmeleriyle birlikte 1 yılda 90 binden 30 bine inmiştir (Uzunoğlu, 2019, s. 359). Sınır dışı edilmeleri kararlaştırılan Rumların yanlarına yalnızca 20 dolar para ve 20 kilo eşya almalarına izin verilmiştir (Kazantzou, 2019, s. 336).

Türkiye'de yaşayan Yunan uyruklu Rumlar, 1964'e dek Türk ekonomisinde hatırı sayılır bir güce sahip olmuşlardır (Akis, 20 Mart, 1964, s. 89). Bilhassa pastacılık, çikolata ve şekerleme endüstrisine büyük ölçüde Rumlar hâkimdi (Türker, 1999, s. 11). Gıda endüstrisine hâkim olan Rumlar arasında Melba çikolatası fabrikasının sahibi Zambikos kardeşler öne çıkan zengin Rumlardandı (Sula Bozis, 2011, s. 101). İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması feshedildiğinde, Türkiye'de ikamet eden Yunan uyruklu Rumların sayısı 12.592'idi. Yunan uyruklular Ankara, İzmir, Edirne, Hatay, Mersin ve Kayseri gibi kentlerde yaşasa da çoğunluğu İstanbul'da yaşamaktaydı (Ulus, 16 Eylül 1964). Sınır dışı edilmesi kararlaştırılanlar üç gruba ayrılmıştı. Bunlar; doğrudan sınır dışı edilenler, ikamet izni yenilenmeyenler ve vizeleri bittiğinden geri dönmesine izin verilmeyenlerdi. Bu açıdan belirtmek gerekir ki yalnızca suç işleyenler değil, aynı zamanda oturma izni bitenler de sınır dışı edilmişlerdi. Ankara'da bir pavyonda çalışan dört Yunan vatandaşı kadın, Nisan 1964'te sınır dışı edilmişlerdi (Ulus, 18 Nisan 1964).

Türkiye'den 1964'te sınır dışı edilenler arasında farklı meslek gruplarından insanlar bulunmaktaydı. Öğretmen, marangoz, iş adamı gibi Rum toplumunun farklı kesimleri Türkiye'den ayrılmak durumundalardı. Söz konusu dönemde sınır dışı edilenler arasında en dikkat çeken kişilerden biri de Türkiye'de Rumca yayımlanan Eleftheri Foni gazetesinin yazı işleri müdürü Andreas Lambikis'ti. Kendisi Türk milletine hakaret suçlamasıyla Türkiye'den sınır dışı edilmiştir (Ulus, 18 Nisan 1964). Sınır dışı edilen Rumlardan dikkat çeken bir diğer isim ise Vehbi Koç'un ortaklarından olan iş adamı Velissairos'tu. Atina'ya gitmeden önce konuyla ilgili Velissairos şu sözleri sarf etmişti: "*Ben kurban gidiyorum. Evet yanlış değil, neyin kurbanı olduğumu şimdi değil, fakat bazı ümitlerim tahakkuk etmezse o zaman açıklayacağım.*" dedi. Ayrıca gazetecilerin neden gidiş-dönüş bileti al-

dınız sorusuna “Ortalık hep böyle kalacak değil ya sükûnet avdet ettiğinde yine döneceğiz.” demiştir. Velissairos’un bu ifadeleri, sınır dışı edilenlerin Türkiye’ye yeniden dönme umudu taşıdıklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir (Yeni Sabah, 1 Nisan 1964). Bu dönemde Türkiye’den sınır dışı edilen Rumlar arasında en dikkat çekici isimlerden biri de kültür ataşesi olan İoannis İvrakis olmuştur (Kallımcı, 2015, s. 41).

Fotoğraf 2: 1964'te sınır dışı edilen yaşlı Rum kadın Atina havaalanında karşılanırken

Türkiye’den sınır dışı edilmesi kararı verilenler, Yunan vatandaşı olan Rumlardı. Ancak istisnai durumlarda Türk vatandaşı olan Rumlar da sınır dışı edilmiştir. Bunlardan biri de Türk uyruklu Metropolit Emilyanos’tu. Yine Fener Rum Patrikhanesi papazlarından Yakavos Canavaris’de sınır dışı edilmiştir (Dünya, 18 Nisan 1964). Emilyanos ve Yakavos’un Türk vatandaşlığından çıkarılarak sınır dışı edilmesi Yunan hükûmetinin büyük tepkisine yol açmıştır (Yeni İstanbul, 20 Nisan 1964). Tüm bu gelişmeler üzerine Yunanistan, Türkiye’ye bir nota göndermiş, Türkiye ise bu notayı reddetmiştir. Yunan hükûmetinin gönderdiği notanın Türk hükûmeti tarafından reddedilmesi, Türk basını tarafından “Kıbrıs davasını sonuna kadar savunacağız” alt başlığıyla kamuoyuna duyurulmuştur. Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan bu sorunun Türk basınına yansıtılış şekli, Yunan uyruklu Rumların sınır dışı edilmesi meselesinin bu dönemde Kıbrıs sorununun bir parçası olarak görüldüğünü işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır. Türkiye’deki Yunan uyruklu Rumlara yönelik uygulamalar, dış diplomatik çevrelerde ve yabancı basında da geniş yankı uyandırmıştır. Bu gelişmeler üzerine, Türk Dışişleri Bakanlığı konuyla ilgili iki bildiri yayımlamıştır. Bakanlığın 16 Nisan 1964 tarihli ikinci bildirisinde ise şu ifadelere yer verilmiştir:

“Bilindiği gibi, memleketimizde Yunan asıllı vatandaşlar iki grupta toplanmaktadır. Birincisi Türk vatandaşı olan Rum ortodokslardır. Bu grubun tamamıyla Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının ve kanunlarının bütün Türk vatandaşlarına tanıdığı hak ve teminatları haizdir. İkinci grup ise Yunan uyruklu yabancılardır. Bunlardan, 1930 tarihli İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nın hükümlerine ve mevzuatına aykırı hareket eden veya âme nizamımızı ve millî menfaatlerimizi zedeleyici faaliyette bulunanlar hakkında yetkili makamlarımızca tabiatıyla gerekli tedbirler alınmaktadır. Görüleceği gibi halen alınan tedbirlerin Türk vatandaşı Rum ortodokslarla hiçbir ilgisi yoktur” (Şimşek, 2007, s. 250-251).

Yunanistan Dışişleri Bakanı Kostopoulos, Türkiye'nin Yunan uyruklu Rumları sınır dışı etmesini Lozan Barış Antlaşması'na aykırı bulduğunu dile getirmiştir (Yeni İstanbul, 20 Nisan 1964). Türkiye'nin 1930 İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nı feshederek Yunan uyruklu Rumları sınır dışı etmesi üzerine gerginleşen Türk-Yunan ilişkileri ile ilgili olarak dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Türkiye ve Yunanistan arasında artık dostane bir komşuluk ilişkisinin kalmadığını söylemiştir (*Απογευματινή*, 17 Απριλίου 1964).

2. Yunan Uyruklu Rumların Yunanistan'da Yaşadıkları Dışlanma Süreci

1923'te nüfus mübadelesine bağlı olarak yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan ayrılan Rumlar, "anavatan" olarak idealize ettikleri Yunanistan'a zorunlu olarak gitmek durumunda kalmışlardır. Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden mübadiller, yeni yerleştikleri Yunanistan'da ciddi sosyal, kültürel ve kimlik temelli sorunlarla karşılaşmışlardır. Yunan toplumu içerisinde uzun süre "yabancı" olarak algılanan mübadil Rumlar, Yunan ulusal kimliğinin bir parçası olarak kabul edilmemişlerdir. 1933 yılına gelindiğinde nüfus mübadelesinin üzerinden 10 yıl geçmesine rağmen, mübadil Rumların Yunan toplumundan ayrı tutulmalarına dair çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Hatta bunlar içerisinde mübadil Rumların kollarına sarı bant takılmasının önerilmesi, Rumların Yunanistan'da yaşadığı sosyal dışlanmanın ve toplumsal ayrımcılığın en bariz göstergesi olmuştur. Türkiye'den Yunanistan'a 1923'te giden Rumlar söz konusu dışlanma karşısında "Biz Anadoluluyuz (Mikrasiates)" şeklinde bir kimlik tanımlaması yaparak kendilerini Yunanlardan ayırmak istemişlerdir (Konuk Halaçoğlu, 2023, s. 64-65). Mübadeleyle Türkiye'den Yunanistan'a giden Rumlar, Yunanlar tarafından "Türk tohumu" şeklinde yaftalanmışlar ve bu minvalde Yunan tarihsel hafızasında kaybedilmiş toprakların canlı tanıkları olarak ötekileştirilmişlerdir (Naz, 2023, s. 109). Bu doğrultuda belirtmek gerekir ki Rumların Yunanistan'da yaşadıkları kimlik krizi ve aidiyet sorununun ilk aşaması, 1923'te Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan nüfus mübadelesiyle Anadolulu Rumların Yunanistan'ın Atina, Selanik ve Pire kentlerine yerleşmesiyle başlamıştır (Konuk Halaçoğlu, 2023, s. 64-65). Kimlik krizinin ikinci aşaması ise 1964'te Yunan uyruklu Rumların Türkiye'den sınır dışı edilmeleriyle gerçekleşmiştir.

Türkiye'den 1964'te sınır dışı edilen Yunan uyruklu Rumlar, kent kültürü ve vizyonu ile yetişmiş eğitilmiş bir kesimdi. Büyük çoğunluğu ekonomik olarak da iyi imkânlarla sahip olan bu topluluk, Türkiye'den ayrıldıktan sonra Yunanistan'ın Atina ve Selanik gibi kentlerine yerleşmişlerdir. Yanlarına 20 dolar para ve 20 kilo eşyadan daha fazla bir şey almalarına izin verilmediğinden Yunanistan'a gittiklerinde yoksulluk çekmelerinin yanı sıra Yunanistan'ın yerli halkıyla da kültürel olarak çatışma yaşamışlardır (Kazantzou, 2019, s. 336). Türkiye'den Yunanistan'a giden Anastasios Kapoudakis'in Yunanistan'da yaşadıklarını ifade ettiği sözler, Rumların söz konusu süreçte içinde buldukları durumu ortaya koymaktadır:

"Buraya geldiğimizde toprak ayaklarımızın altından kaydı. Hiçbir şey anlamadık. Büyük bir şoktu. Bir tür fukaralığa düşmüştük. Fakirlik olan buydu. İlk evimiz rutubetli bir bodrum katıydı. Daha önce çalışmayan annem, hayatta kalmak için hizmetçilik yapmak zorundaydı. Babam hemen iş bulamadı. Yabancı bir ülkeye gelmişlerdi. Burada Türk'tük, orada ise Yunan. 'Tourkosporoi' (Türk dölleri) derlerdi" (Kazantzou, 2019, s. 336).

Türkiye'den ayrılan Rumlar, Yunanistan'ın Türkiye'den daha geri kaldığını belirterek geldikleri yeni toprakları kabullenmekte zorlanmışlardır. Rumların büyük bir kısmı Yunanistan'a geldikten sonra maddi imkansızlıklar yaşamış ve kırsal kesimlere yerleşmiştir. Böylelikle İstanbul'un elit ve eğitilmiş Rumları, Yunanistan'ın eğitimsiz kesimiyle bir arada yaşamak zorunda kalınca bir kültür çatışmasının meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştur (Yücel, 2016, s. 141-142).

1964'te Türkiye'den sınır dışı edilen Yunan uyruklu Rumlar, Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan Kıbrıs krizinin bedelini kendilerinin ödediğini düşünmüş ve bu konuda Başpiskopos Makarios'u suçlu görmüşlerdir. Pandelis adlı bir Rum'un şu sözleri İstanbul Rumlarının Makarios'a bakışını yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir:

"Makarios yüzünden alt üst ettiler bizi. En fenalığı o yaptı. Hem Türklere hem de bize. Haklıydı Türk milleti. Geldik buraya. Bizi kimse tanımıyordu. Hanıma dedim ki 'Maalesef burada yaşanmaz. Çünkü bambaşka milletler'. Bak şimdi Türk milleti merhametlidir. Bir kahve ısmarlasan kırk sene unutmaz. Türk milletini seviyorum." (Türker, 1999, s. 204).

Sınır dışı edilerek Yunanistan'a yerleşen Yunan uyruklu Rumlar, Atina'da "Rum" kimliğini koruyabilmek istemiştir. Bilhassa Atina'daki yaşantılarının ilk yıllarında maddi sıkıntılar yaşamışlar ve günlük yaşama adapte olmakta zorlanmışlardır. Bu açıdan yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan ayrılan Rumlar, Yunanistan'da "Anadolulu Rum" kimliğini koruyabilme mücadelesini vermişlerdir. Yorgo adlı bir Yunan uyruklu Rum'un aşağıda verdiği bilgiler 1964'te Türkiye'den sınır dışı edilenlerin Yunanistan'da yaşadıkları psikolojik travmayı özetlemektedir:

"1963-1964'te yoksullaşanlar vardı ve bir daha hiç düzelemediler. Sadece benim babamın 4-5 arka kardaşı intihar etti. Zaten bunların ailesinin bir kısmı İstanbul'da kalmıştı. Burada yaşayamadılar. Burası zor geldi. Bunların hepsi iş adamıydı. Bir memur maaşı kadar yardım da bulundu Yunan Devleti. Babam, annem ve kardeşim bu yardımı aldı." (Yücel, Yıldız, 2014, s. 166-167).

Sınır dışı edilen Rumların önemli bir kısmı psikolojik sorunlar yaşamışlardır. Rumların sınır dışı edilmeleri yaş aralıklarına bağlı olarak farklı psikolojik etkiler bırakmıştır. 18 yaş altında olan çocuklar travmayı en rahat atlatan grup olmuştur. Bunda o dönemde Rum çocukların Yunanistan'da öğrenim gördükleri okullarda Türkiye'den geldiklerini gizli tutmaları, sosyal dışlanma ve ötekileştirilmeye maruz kalmalarına engel olmuştur. 18 ile 50 arasında bulunan Rumlar, Türkleri "geri kalmış", "barbar" ve "medeniyetsiz" olarak nitelendirmişlerdir. Söz konusu yaş aralığındaki Rumlar, İstanbul'dan ayrılıp Yunanistan'da yeni bir yaşam kurmak açısından çocuk yaş grubundakilere nazaran biraz daha zor adapte olabilmişlerdir. Ayrıca doğup büyüdüğü Türkiye ile ilgili anıları canlı tutmayı anlamsız bularak geleceği düşünmeye çalışmışlardır (Uzunoğlu, 2014, s. 56). Bu süreci ruhen en zor geçiren grup ise 50 yaş üstündeki yetişkinler olmuştur. Ruhsal problemler daha ziyade kadınlarda görülmüştür. (Uzunoğlu, 2019, s. 359-360). Tüm anılarını geride bıraktıkları Türkiye'de artık yaşama imkanlarının olmadığı düşüncesi, en çok kadınların ruhsal bunalıma girmesine yol açmıştır. Ruhsal açıdan 50 yaş üzerindeki erkekler telafi edilemeyecek düzeyde sarılmıştır. En trajik vakalar, Türkiye'den sınır dışı edildikten sonra Yunanistan'daki yeni hayatlarını kabullenmekte zorlanan erkeklerin intihar vakaları olarak görülmüştür (Uzunoğlu, 2014, s. 56).

Rumların Yunanistan'da bir kimlik krizi yaşadıkları bilinen bir gerçektir. Yunanistan'da kendi kimliklerini kabullendirmeleri kolay olmamıştır. Yerli Yunan halkının kendilerini ilk etapta "Türk tohumu" ifadesiyle damgalamaları, sosyal dışlanmaya neden olmuş ve Rumların Yunanistan'a adapte olmasını güçleştirmiştir (Yücel, Yıldız, 2014, s. 151).

Fotoğraf 3: Sınır dışı edilip Atina'da "İstanbul Rumlar Cemiyeti"ni kuran Rumlar

İstanbul Rumların Yunanistan'da yaşadıkları kimlik ve aidiyet meselesinin en çok tartışıldığı yer, erkeklerin sosyalleşme mekânı olan kahvehaneler olmuştur. Atina'daki kahvehanelerde bir araya gelen İstanbul Rumlar "İstanbul Rumlar Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Bu cemiyet, İstanbul Rumlarının Yunanistan'daki yaşamlarına dair bir toplumsal dayanışma örneği oluşturmuştur. (Hürriyet, 9 Haziran 1965). Atina'daki Omony meydanında bulunan bir kahvehanede bir araya gelerek zaman zaman dertleşen Rumlar, Yunan hükûmetinden çeşitli haklar elde etmek için devamlı bir fikir teatisi içerisinde olmuşlardır (Hürriyet, 9 Haziran 1965). Yunan uyruklu Rumlar, Türkiye'den sınır dışı edildikten sonra Yunanistan'ın önemli kentleri olan Atina ve Pire'de bulunan İstanbul Rumları Derneği vasıtasıyla Türkiye'yi Lozan Barış Antlaşması'na aykırı hareket etmekle ve insan haklarını ihlal etmekle suçlayarak protesto etmişlerdir (Vamvouri, Vassilis, İstanbul, 2019, s. 213).

Rumlar Yunanistan'da yeni bir yaşama başladıklarında adeta bir kültür şoku yaşamışlardır. Bu kültür şoku, Yunan-Rum çatışması şeklinde kendini göstermiştir. Rumlar, Yunanların kendilerini sevmediğini, "Türk tohumu" ifadesiyle yaftaladıklarını, küçümsediklerini ve kendilerine iyi muamele etmediklerini ifade etmişlerdir (Türker, 1999, s. 194, 204). Bu sebeple Rumlar Yunanistan'daki yeni yaşamlarına uyum sağlamakta güçlük çekmiştir. Bilhassa zengin Rumların bazıları, Türkiye'deki iyi hayat koşullarına Yunanistan'da sahip olamayınca intihar etmiştir (Demir, Akar, İstanbul, 1994, s. 177).

1960'lı yılların popüler tenisçilerinden biri olan Toni Cip de 1964'te Türkiye'den sınır dışı edilenler arasında dikkat çekici isimlerden biridir. Fakat Toni Cip, sınır dışı edilenlerin en şanslı olanlarından. Çünkü sınır dışı edilenlerin büyük bir kısmı Yunanistan'da iş bulamadığı için sefaletle mücadele etmiş ancak Toni Cip Lufhansa hava yolu firmasının Atina'daki şubesinde çalışma imkânı bulmuştur (Hürriyet, 6 Şubat 1965). Türkiye'den sınır dışı edilen Rumlar arasında bir başka dikkat çekici isim ise tiyatrocu, rejisör ve şapkacı olan Yorgo Russos'tur. Zararlı faaliyetlerde bulunmak suçlamasıyla 17 Haziran 1964'te Türkiye'den sınır dışı edilen Yorgo Russos, İstanbul'daki 55 yıllık yaşamını, annesinin ve babasını mezarlarını ve tüm anılarını bırakarak Atina'ya gitmiştir. Kendisini İstanbul'daki tiyatro çalışmalarından dolayı tanıyan Atina'daki sanat camiası, Yorgo Russos'a destek olmamış, bu durum da kendisini son derece üzümüştür. Yunanistan'daki tiyatroculardan beklediği yardımı göremeyen Yorgo Russos, mesleği olan oyunculuğu yapamayacağını

anlayınca, haftanın 7 günü düşük bir ücretle Yunan Turizm Teşkilatında muhasebeci olarak çalışmıştır. Bu doğrultuda belirtmek gerekir ki Türkiye'den sınır dışı edilen Rumlar, Yunanistan'daki yeni yaşamlarında Türkiye'deki iyi koşullara sahip olamamıştır. Kuşkusuz bu durum da Rumların Yunanistan'a aidiyet hissetmesini zorlaştırmış ve kimlik krizini derinleştirmiştir (Türker, 1999, s. 12).

Rumlar sınır dışı edildikten sonra Yunanistan'ın yerli halkı olan Yunanları kendilerinden daha kültürsüz görmüşlerdir. Türkiye'de yaşadıkları dönemde kendi aralarında Yunanca konuşurken, Yunanistan'da ise kendi aralarında Türkçe konuşmayı tercih etmişlerdir (Bilginer, 2019, s. 306-307). Rumlar 1964'te Türkiye'den ayrıldıktan sonra hep İstanbul'a döneceklerini umut ettiklerinden Atina'yı benimseyememişlerdir (Theodorides, 2013 s. 42). Yunan hükûmeti, Türkiye'den gelen Rumlara günlük 40 drahmi para ödemiştir. Bu meblağ, Rumların geçimlerini sağlamak için yeterli olmadığından bu topluluk yoksullukla mücadele etmiştir. Yunan uyruklu Rumlar geçim sıkıntısı çektiklerinden Yunan hükûmetine tepkililerdi. Bu tepkilerini 10 Temmuz 1964 tarihinde Yunan Dışişleri Bakanlığı'na gelerek yaptıkları protestoyla ortaya koymuşlar ve tepkilerini şu sözlerle dile getirmişlerdir:

"Vebalimizi boynunuza aldınız. Başımıza işler açtınız. Biz Türkiye'de Türklerle ahenk içinde pekala yaşıyorduk. Kıbrıs meselesi yüzünden Papandreu Hükûmetinin tutumuyla bu hale geldik." (Hürriyet, 5 Ağustos 1964).

1964'te sınır dışı edilenler içerisinde hem Türkiye'de hem de Atina'da mal varlığı, evi bulunanlar ekonomik sıkıntı yaşamamıştır. Ancak İstanbul'da zengin olup da Yunanistan'da herhangi bir şeyi bulunmayanlar simitçilik, şoförlük gibi işlerde çalışmış ve geçim zorluğu çekmiştir (Hürriyet, 5 Ağustos 1964). Rumların Türkiye'den ayrıldıktan sonra Yunanistan'daki en büyük sıkıntısı, barınma sorunu olmuştur. Bu noktada Atina'nın kuzeyinde Yunan Hükûmeti tarafından hibe edilen arazide, 1964'te sınır dışı edilenler arasında yer alan Maria Kosmetio ve Simon Kosmetio çiftinin kurduğu banliyö bir nebze de olsa çözüm olmuştur (Theodorides, 2013, s. 42).

Yunanlar ilk etapta Türkiye'den gelen Rumları kabullenmemiş, onları fazlalık olarak görmüşlerdir. Anadolu Rum toplumu ile Yunan anakarasındaki Yunan toplumunun kültürel düzeyde çatışması, bütünleşmekte zorlanmalarına yol açmıştır. İstanbul Rumları kendilerinin bakımlı olduklarını, alışverişe giderken dahi giyimlerine özen gösterdiklerini ancak Yunanların markete giderken pijamayla dışarı çıkan özensiz bir topluluk olduklarını düşünmüşler ve iki topluluğun sosyal yaşam pratiklerindeki farklılıklar birtakım uyumsuzları da beraberinde getirmiştir (Yücel, Yıldız, 2014, s. 141-142).

Türk kültüründeki gibi sabah kahvaltı yapan ve düzenli bir beslenme şekli olan Rumlar, Yunanların sabah kahvaltı yapmadıklarını, mutfak kültürlerinin ve yeme-içme alışkanlıklarının farklı olduğunu, bu sebeple de Yunan toplumunun içerisine girdikten sonra adeta bir kültür şoku yaşadıklarını ifade etmişlerdir (Demir, Akar, 1994, s. 178). Gerek Türk uyruklu gerekse Yunan uyruklu Rumlar, yaşam pratiğinde Yunanlardan her daim farklı olmuşlardır. 1964'te sınır dışı edilen Rumlar, daha ziyade 1923'te Yunanistan'a zorunlu olarak giden mübadil Rumlarla "Anadolu" imgesinden ötürü iyi ilişkiler kurmuşlardır. Bunda 1964'te sınır dışı edilerek Yunanistan'a gidenlerin mübadeleyle gidenlerle yaşam tarzı, dil, kültür açısından benzerliklerinin bulunması ve aynı topraklara aidiyet düşüncesinin ortak bir payda yaratması etken olmuştur (Yücel, Yıldız, 2014, s. 177).

Rumlar İstanbul'da yaşadıkları dönemde kendi aralarında Rumca konuşurken, Atina'da ise Türkçe konuşmuşlardır. Bu durum, Rumların bulunduğu mekânda kendi kimliğindeki farklılığı öne çıkararak bir seçkinlik imgesine ihtiyaç duyduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İstanbullu kimliğini Yunanlar karşısında seçkin bir konuma yerleştiren Rumlar, Türkçe bilmeleri-

le ve İstanbul'un zengin mutfak kültürüne sahip olmalarıyla övünerek Yunanlarla ayrıışmışlardır. (Yücel, Yıldız, 2014, s.181). Yunanca ve Rumca arasındaki farklılıklar, Yunan uyruklu Rumların Rumca konuşurken kullandıkları Türkçe kelimeler, Yunanlarla Rumların uyum sorunlarının diğer sebeplerindendir. Bir diğer ifadeyle İstanbul'da kendileri için sorun olmayan ana dilleri, Atina'da yaşadıkları kimlik krizinin sebeplerinden olmuştur. Kimliklerini Yunanistan'da korumak isteyen Rumlar, uydu aracılığıyla Türkiye'deki televizyon kanallarından Türk filmlerini izleyerek, Türkçe kitaplar okuyarak "kozmpolit" ve "seçkin" olarak idealize ettikleri "İstanbullu Rum" kimliğini sürdürmeye çalışmışlardır (Yücel, Yıldız, 2014, s. 174).

Sonuç

1964 yılında Kıbrıs meselesi nedeniyle artan siyasi gerilimler sonucunda, Türkiye, 1930 tarihli Türk-Yunan İkamet, Ticaret, Seyri Sefain Antlaşması'nı tek taraflı olarak feshetmiş ve İstanbul'daki Yunan uyruklu yaklaşık 12 bin Rum'u sınır dışı etmiştir. 12 bin Rum'un bir kısmı Türk uyruklu Rumlarla evlilikler yaptığından sınır dışı edilenlerin sayısı çok daha fazla olmuştur. Bu kişiler sadece Türkiye'de doğup büyümekle kalmamış, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamın da bir parçası olmuşlardır. Yunanistan'a varan bu göçmenler, her ne kadar Yunan uyruklu olsalar da yerel halk tarafından tam anlamıyla kabul görmemişlerdir. Onların İstanbul aksanıyla konuşmaları, farklı kültürel alışkanlıkları ve Türkiye geçmişleri, "gerçek" Yunan olarak görülmelerine engel teşkil etmiştir. Yunan toplumunun homojenleştirilmiş ulus anlayışı içerisinde bu göçmenler "öteki" olarak konumlandırılmıştır. İstanbul Rumları, çoğu zaman "yarı-Türk", "Türkleşmiş Rum" ve "Tourkosporoi" yani "Türk dölü" ifadeleriyle yaftalanmışlardır. "Türk dölü" ifadesi hem Türk düşmanlığını hem de gelen Anadolu Rum topluluğu kabul etmediklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu durum sadece bireyleri aşağılamakla kalmayıp, onların kimliklerine yönelik derin bir güvensizlik ve düşmanlık barındırmaktadır. Bu tür söylemler, Yunanistan'daki ulus-devlet anlayışının homojenleştirici yapısını ve farklı kültürel arka planlara sahip olan yurttaşlara ne denli kapalı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. İstanbul Rumları bu söylemler karşısında hem kimlik bunalımı yaşamış hem de sosyal hayattan dışlanmışlardır. Çocuklar okullarda alay konusu edilmiş, yetişkinler ise iş bulma ve barınma gibi temel haklara erişimde ciddi engellerle karşılaşmıştır. Bu nedenle birçoğu iş bulmakta sıkıntı yaşamış ve sosyal çevrelere dâhil edilmemiştir. Bir yandan Türkiye'de mallarını, evlerini, işlerini ve anılarını kaybetmişler; öte yandan geldikleri Yunanistan'da da bekledikleri dayanışmayı görememişlerdir. Bu durum, kimlik bunalımını derinleştirmiş ve birçok Rum göçmen için uzun süreli bir yabancılaşmaya yol açmıştır. Özellikle genç kuşaklar arasında aidiyet duygusu zayıflamış bir kısmı başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır.

Sonuç olarak 1964'te Türkiye'den sınır dışı edilen Yunan uyruklu Rumlar yalnızca fiziksel bir yer değiştirme değil, aynı zamanda iki ülke arasında sıkışmış bir kimlik krizinin mağdurları olmuşlardır. Bu bağlamda Yunanistan'da dışlanmaları, ulus-devletlerin farklılıklara yaklaşımını sorgulatan tarihsel bir örnek olarak önemini korumaktadır.

Kaynakça

- Akar, R. (2012). Dış Politikanın Rehineleri: Rumların 1964'te Sürgün Edilmesi İstanbul Rumları Bugün ve Yarın. İstanbul: İstos yayınları.
- Akar, R. (2014). 20 Dolar 20 Kilo Cumhuriyet Tarihinin En Büyük Sürgün Hikayelerinden Biri. İstanbul: Punto baskı çözümleri matbaası.

- Akgönül, S. (2021). Türkiye Rumları Ulus-Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci. İstanbul: İletişim yayınları.
- Akis, 20 Mart 1964.
- Akşam, 25 Mart 1964.
- Alexandris, A. (2019). İstanbul'un Rum Azınlığının Son Göçü (1964-1974): İstanbul'daki Yunan Uyrukluların Sınır Dışı Edilmeleri, İ. Örs (Ed.), İstanbullu Rumlar ve 1964 Sürgünleri. (ss. 148). İstanbul: İletişim yayınları.
- Alexandris, A. (1992). The Greek Minority Of Istanbul And Greek – Turkish Relations 1918-1974. Athens: Centre For Asia Minor Studies.
- Altan Özer, A. (2019). Türk-Yunan ilişkilerinde 1964 Krizi ve Yunan Vatandaşlarının Sınır Dışı Edilmeleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Απογευματινή (Aroyevmatini), 19 Μαρτίου 1964.
- Απογευματινή (Aroyevmatini), 17 Απριλίου 1964.
- Bilginer, E.M. (2019). Sürgündeki Rumların entegrasyon süreci. İ. Örs (Ed.), İstanbullu Rumlar ve 1964 Sürgünleri (ss. 306-307), İstanbul: İletişim yayınları.
- Bozis, S. (2011). İstanbullu Rumlar. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları.
- Clogg, R. (1997). Modern Yunanistan tarihi. İstanbul: İletişim yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, BCA, Başbakanlık özel kalem müdürlüğü, 30-1-0-0/71-453-10, 01.06.1964.
- Demir, H., Akar, R. (1994). İstanbul'un Son Sürgünleri 1964'te Rumların Sınır Dışı Edilmesi. İstanbul: İletişim yayınları.
- Dünya, 18 Nisan 1964.
- Dünya, 23 Temmuz 1964.
- Hürriyet, 5 Ağustos 1964.
- Hürriyet, 6 Şubat 1965.
- Hürriyet, 9 Haziran 1965.
- İşçi Yiğit, H. (2025). İki Darbe Arasında Türk-Yunan İlişkileri 1960-1980. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kallimci, A. (2015). Yunan Uyrukluların Türkiye'den Sınır Dışı Edilmeleri (1964-1965). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kazantzou, M., Ioannidou, E., İstanbullu Rumların Selanik'e Yerleşmeleri, (2019), İlay Romain Örs (Ed.), İstanbullu Rumlar ve 1964 Sürgünleri, (ss. 336), İstanbul, İletişim yayınları.
- Koçoğlu, Y. (2008). Hatırlıyorum. İstanbul: Metis yayınları.
- Konuk Halaçoğlu, N. (2023). Pendik ve Mübadele. İstanbul: Pendik Belediyesi yayınları.
- Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκελος: 050-82-83 (Yunanistan Benaki Müzesi Eleftherios Venizelos Arşivi).
- Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκελος: 050-81 (Yunanistan Benaki Müzesi

Eleftherios Venizelos Arşivi).

- Naz, Y. (2023). 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Sosyal ve Psikolojik İzleri, *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 8(1), 109.
- Şimşek, H. (2007). İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesinin Feshi ve Yunan Uyruklu Rumların Sınır Dışı Edilmeleri (1964), *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5 (2), 250.
- The Times, 18 Mart 1964.
- Theodorides, A. (2013). Görünmeyenlerin hafızası. *Toplumsal Tarih*, (229), 141-142.
- Τον τόπο που γεννήθηκες δεν θα τον ξεχάσεις ποτέ..., Οι απελάσεις του 1964: Μαρτυρίες Ελλήνων Κωνσταντινουπολιτών, 2004, s. 19.
- Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 51/106.
- Türker, O. (1999). 35 Yıl Önce Yunanlıların Türkiye’de Sınır Dışı Edilmeleri. *Tarih ve Toplum*, (CXC), 11.
- Ulus, 18 Nisan 1964.
- Ulus, 16 Eylül 1964.
- Uzunoğlu, N. (2019). Geçmişin insan hakları ihlalleri. İ. Örs (Ed.), *İstanbul Rumları ve 1964 Sürgünleri* (ss. 359), İstanbul: İletişim yayınları.
- Uzunoğlu, N. (2014). 20 Dolar 20 Kilo Cumhuriyet Tarihinin En Büyük Sürgün Hikayelerinden Biri (ss. 54, 56). İstanbul: Punto baskı çözümleri matbaası.
- Vamvouri, C., Mesis, V., (2019). 1964’te Yunan Türk İlişkilerinin oluşumunda Yunan Basınının Rolü. İ. Örs (Ed.), *İstanbul Rumları ve 1964 Sürgünleri*. (ss. 205). İstanbul: İletişim yayınları.
- Yeni İstanbul, 20 Nisan 1964.
- Yeni Sabah, 1 Nisan 1964.
- Yücel, H., Yıldız, S., (2014). İstanbul’da ve İmroz’da Rum olmak Atina’da Rum kalmak. *Alternatif Politika*, 6 (2), 141-142.
- Yücel, H. (2016). *Rum Olmak Rum Kalmak*, İstanbul: İstos yayınları.